

III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008)

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

Col·lecció:

Llibres del Patrimoni Històric i Cultural

Coordinació:

Joana Gual Cerdó

Edita:

Consell Insular de Menorca, 2011

ISBN:

978-84-937073-8-5

Dipòsit legal:

Me 273/2011

Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (3a : 2008 : Maó)

l'Arqueologia a Menorca : III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008) / [Coordinació Joana Gual Cerdó]. -- Menorca : Consell Insular, 2011. -- 280 p. ; 21x21 cm. -- (Llibres del Patrimoni Històric i Cultural ; 4)

ISBN 978-84-937073-8-5

I. Gual Cerdó, Joana II. Menorca. Consell Insular

1. Arqueologia – Menorca – Congressos

902(460.32)

III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008)

Libres del Patrimoni Històric i Cultural

N-4

2011

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

SUMARI

Prehistòria..... 9 BLOC I	Excavaciones en la Casa 2 del yacimiento de Torre d'en Galmés, Alaior: propuestas para el hábitat talayótico 119 Dra. Amalia Pérez-Juez, Boston University amaliapj@bu.edu
Son Torrella: Assentament ritual calcolític 11 Jaume Deyà Miró, Josep Ensenyat Alcover	Resultats preliminars de les excavacions al talaiot est de Cornia Nou (Maó)..... 131 Lluís Plantalamor Massanet, Joaquim Pons Machado, Antoni Ferrer Rotger
Concepcions espacials a l'edat del bronze. Els navetiformes: entre l'espai públic i el privat 22 David Javaloyas Molina, Joan Fornés Bisquerra, Bartomeu Salvà, Simonet, Llorenç Oliver Servera, Gabriel Servera Vives	Colonitzacions, època romana i musulmana 139 BOLC II
Resultats preliminars de la intervenció a la naveta de s'Hopitalet Vell (Manacor, Mallorca) 35 Damià Ramis, Magdalena Salas	Darreres intervencions a la cala de Binissafúller (Menorca)..... 141 Xavier Aguelo, Antoni Palomo, Octavi Pons, Carles de Juan
Privatització i diversificació de l'espai domèstic en la societat balear de l'edat del ferro..... 43 Jordi Hernández-Gasch	Primera aproximació al material arqueològic ceràmic trobat a Cala en Busquets (Ciutadella-Menorca)..... 149 Mateu Riera Rullan, Albert Martín Menéndez, Joan Santaolària Sarabia, Manuel Izaguirre Lacoste, Aurora Higuera-Milena Castellano, Núria Martínez Rengel, José Manuel Higuera-Milena Castellano, Iciar Alonso Díaz de Alda, Susana Ruiz Aguilar, Antonia Martínez Ortega
Coccions de ceràmica obertes en superfície a la prehistòria mallorquina: anàlisi de les ceràmiques procedents del àmbit funerari I del Turriforme Escalonat de Son Ferrer 63 Jaume García Rosselló, Manuel Calvo Trías, Daniel Albero Santacreu, (Del Grup de Recerca Arqueobalea de l'Universitat de les Illes Balears)	El barrio púnico del Puig de Vila. Nuevos datos de la excavación arqueológica en la calle Ponent nº3 163 Glenda Graziani Echávarri, Juan José Marí Casanova
Identificació i caracterització d'argiles: una proposta per a l'estudi d'engalbes dins la producció ceràmica..... 75 Daniel Albero Santacreu, Jaume Garcia Rosselló Del Grup de Recerca Arqueobalea de l'Universitat de les Illes Balears	La torre III del Puig de sa Morisca. Avance de las campañas de excavación 2005-2007 175 Emili Garcia Amengual, Victor Guerrero Ayuso, Manuel Calvo Trias, Jaume Garcia Rosselló, Pilar Garcias Maas1
Una estructura de combustió en el cercle II de Torre d'en Galmés (Alaior-Menorca) 91 Carmen Lara Astiz	Intervencions, urbanes i d'època moderna 189 BOLC III
El jaciment de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). Les intervencions d'Amics del Museu de Menorca: Edifici 1 97 G. Juan Benejam,, J. Pons Machado	Descripció dels resultats de la intervenció arqueològica a l'absis de la Catedral de Menorca (Ciutadella, juny de 2006) ... 191 Maria José Rivas Antequera, Sebastià Munar Llabrés, Margarita Orfila Pons
El jaciment de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). Les intervencions d'Amics del Museu de Menorca: Cercle 7..... 109 A Ferrer Rotger, G. Lara Astiz, C., J. Pons Machado	La Capilla "Real" de San Agapito (s. XVII-XVIII). Hallazgos arqueológicos en el nº1 de la calle Joan Roman (Dalt Vila) 205 Juan José Marí Casanova, Glenda Graziani Echávarri

Restauració, adequació, divulgació i gestió 219	El tractament del patrimoni històric en els plans territorials insulars de les illes Balears. Un anàlisi comparativa 241
BLOC IV	J. Simón Gornés Hachero (Arqueòleg. Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca. simon_gornes@yahoo.es)
L'aixecament d'una pila baptismal del jaciment de l'antiguitat tardana de Son Peretó (Manacor, Mallorca)..... 221	La gestió del patrimoni arqueològic a Menorca: L'emple de Torren d'en Galmés 253
Margalida Munar Grimalt, Bernat Burgaya Martínez (Tècnics restauradors), Mateu Riera Rullan (Arqueòleg, director tècnic), Sílvia Alcaide González (Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), investigadora en formació) Magdalena Salas Burguera (Directora del Museu d'Història de Manacor i coordinació del projecte), Miguel Ángel Cau Ontiveros (Research Professor, Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats ICREA/Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB), director científic)	M. Cristina Rita
Restauració, adequació i museïtzació del jaciment arqueològic del Pla de ses Figueres (Illa de Cabrera)..... 231	El món talaiòtic en còmic. Una proposta didàctica del Museu Arqueològic de Son Fornés 263
Mateu Riera Rullan, Margalida Munar Grimalt Elena Juncosa Vecchierini, Lavínia Mayer Rodà, Maria Magdalena Riera Frau	Ferré Alemany, Marc, Forés Gómez, Albert
	Deu anys de vigència de la Llei de Patrimoni històric de les Illes Balears. Algunes Propostes de Modificació. 269
	Joana M. Gual (Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca)

PRIVATITZACIÓ I DIVERSIFICACIÓ DE L'ESPAI DOMÈSTIC EN LA SOCIETAT BALEAR DE L'EDAT DEL FERRO

Jordi Hernández-Gasch¹

La recerca dels espais domèstics a la protohistòria de les illes Balears²

A les illes Balears la informació disponible sobre espais domèstics durant l'edat del ferro és desigual, ja que existeixen pocs registres arqueològics rigorosos que proporcionin dades significatives. El fet que la recerca arqueològica s'hagi centrat històricament en les construccions més monumentals ha generat una diferència bàsica entre el coneixement de les edificacions domèstiques i les estructures extradomèstiques dintre i fora dels poblats de l'edat del ferro, de manera que talaiots i santuaris han rebut una atenció preferent. Excepció a aquesta tendència ha estat l'excavació dels anomenats *cercles* menorquins, cases de planta circular i pati central de caràcter, però, monumental.

En qualsevol cas, la manca d'excavacions en extensió dels mateixos poblats ha estat un problema generalitzat a totes dues illes, al qual s'ha de sumar el fet que no totes les intervencions han seguit un mètode científic modern. Les planimetries exactes no són abundants, tret dels jaciments de l'illa de Menorca, gràcies als treballs del Museu de Menorca, i només excepcionalment s'han topografiat les troballes dels nivells d'ús per tal de poder-ne establir la seva distribució i derivar-ne àrees funcionals. El grau de coneixement de les estructures que formen el recinte domèstic i dels materials mobles associats, en especial pel que fa a la seva cronologia, fases constructives i d'ús, és també molt divers. Fins i tot les bateries d'analítiques (fitòlits, pol·len, macrorestes vegetals, carbons, residus, metal·lografies i anàlisis de pasta, entre d'altres), tan

usuals en els darrers temps, s'han emprat de manera parcial, de forma que poques vegades ajuden a entendre els processos productius de què deriven, a més que s'han utilitzat inferències etnocèntriques per a la seva interpretació, que en cap cas aclareixen el panorama.

Aquesta suma de carències continua sent un llast per a la recerca actual, malgrat que hi ha motius per a l'optimisme, com sigui que en els darrers deu anys la investigació a les illes Balears ha donat un gir i està generant un intens debat científic, conseqüència de múltiples projectes que duen a terme equips més o menys consolidats que fan excavacions sostingudes en el temps i planificades, acompanyades d'anàlisis més rigoroses i, sobretot, d'un aparell teòric més desenvolupat. Encara que s'estan revisant nombrosos aspectes, tal vegada el més bàsic ha estat la proposta de noves perioditzacions de la prehistòria i la protohistòria insulars, que es recolzen en la datació d'estructures i seqüències estratigràfiques que permeten ancorar temporalment i comparar els fenòmens detectats.

L'anàlisi dels espais domèstics, més enllà de la pròpia arquitectura domèstica, és un enfocament amb prou feines assajat, però que compta amb algun antecedent important (Castro-Martínez *et alii*, 2003). Tanmateix, és la primera vegada que s'aborda diacrònicament per a les dues formacions socials que abasten el primer mil·lenni aC: la talaiòtica i la balear.³

³Emprem la periodització de la prehistòria de les illes Balears formulada per Lull *et alii* (1999 i 2008). Tanmateix, estant essencialment d'acord amb les propostes que assenyalen una ruptura socioeconòmica i cultural al voltant de la meitat del s. VI aC respecte d'un món que la tradició historiogràfica ha denominat talaiòtic, preferim fer servir el terme balear, en la línia d'altres autors (Aramburu-Zabala, 2005, per bé que aquest autor refereix el terme baleàric), en comptes del terme posttalaiòtic, per les mateixes raons que ja fa uns anys es va abandonar el terme de pretalaiòtic. Pensem que el nom queda sobrerament justificat per ser el que alguns autors grecs i els autors llatins van emprar per referir-se a les dues illes de l'arxipèlag balear pràcticament de manera coetània a l'existència d'aquesta formació econòmica i social (Blanes *et alii*, 1990: 21-28). Balear és també el terme amb què el Gran Diccionari de l'Enciclopèdia Catalana anomena al poble establert a les illes de Mallorca i Menorca abans de l'arribada dels romans.

¹Doctor en Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Universitat de Barcelona. (jhernandezgasch@gmail.com).

²Una versió anterior d'aquest treball es va presentar a la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell de l'any 2007 (Belarte, 2009) dins un treball conjunt amb Bartomeu Salvà Simonet.

En tot cas, en aquesta anàlisi incidirem en la cronologia dels diversos elements arquitectònics i dels contextos materials associats a aquestes estructures, atès que només la delimitació clara de sincronies i diacronies pot assenyalar l'existència de diferències socials intracomunitàries i intercomunitàries.

Aproximació teoricometodològica a l'estudi de la casa i de l'espai domèstic

La construcció d'un habitatge, la morfologia de l'espai domèstic, així com el tipus d'activitats que s'hi desenvolupen tenen a veure amb factors culturals (tecnologia constructiva, tradicions arquitectòniques, expressió simbòlica), ambientals (clima i medi físic, disponibilitat de materials constructius) i socioeconòmics (organització social, mobilitat/sedentarisme del grup, forma de subsistència) (Ruiz-Zapatero *et alii*, 1986: 83). També el tipus d'activitat practicada a l'espai domèstic impacta, al seu torn, en la seva morfologia. Així doncs, totes aquestes variables s'hauran d'analitzar per tal d'explicar la casa com a espai físic.

Si es tracta de la casa com a espai humà (en el seu terme anglès, *household*); és a dir, de l'organització del grup domèstic⁴ i de les relacions socials entre els diferents individus i grups, s'hauran de tenir en compte variables com la superfície, l'orientació i la proximitat a l'entrada i als espais oberts de les diverses habitacions, la presència o absència d'elements arquitectònics i l'associació de variables arquitectòniques, l'organització i interrelació dels espais, la localització de conjunts materials, les associacions entre categories d'objectes i la combinació d'elements arquitectònics i troballes (Nevett, 1999).

Una de les bases de la nostra anàlisi consisteix en el càlcul del nombre de membres del grup domèstic. Aquest càlcul s'ha efectuat a partir de la superfície dels espais útils de les cases, per a la qual cosa hem emprat algunes de les fórmules més conegudes, basades en estudis etnològics, que ofereixen les relacions següents: 10 m²/habitant (Naroll, 1962), 5 m²/habitant (Sumner, 1979), 4,55 m²/habitant (Hill, 1966) i 4,1 m²/habitant (Longra-

⁴Utilitzem el concepte de grup domèstic com a conjunt de persones, sense descendència lineal (Johnson, Earle, 2003: 218), que comparteixen un espai construït per realitzar funcions bàsiques per a la producció i el manteniment del grup, on la incorporació dels seus membres és oportunista i fluctuant. Es distanca del concepte més restringit de família, ja que aquest darrer se circumscriu al vincle entre persones per matrimoni; i també deixa fora estructures documentades etnològicament com el llinatge matricèntric o l'existència de servitud familiar (Castro-Martínez *et alii*, 2003: 371-373).

ce, 1976). En els casos en què ha estat possible, hem contrastat aquestes xifres amb el càlcul d'habitants derivat de la superfície de les àrees de descans. Per a aquest tipus de càlcul hem seguit les estimacions de Sumner, de 2 m²/habitant, i de Castro-Martínez *et alii* (2003), d'1,5 m²/habitant.⁵

Som conscients que els resultats a què hem arribat són només una mera aproximació que ens ha de servir sobretot per comparar realitats en termes relatius i extreure'n, en la mesura que sigui possible, conclusions de tipus social. Així, s'ofereixen sempre dues xifres: la més alta segons la fórmula de Naroll (1962) i la més baixa segons la de Longrace (1976). No hem utilitzat una mitjana entre totes dues o entre els diferents càlculs, atès que les fórmules amb què s'obtenen les xifres tenen la seva raó de ser en estudis etnològics concrets de poblacions reals. Es tracta de posar de manifest, doncs, dues possibilitats extremes.

En analitzar els resultats, hem de tenir en compte que reflecteixen un moment determinat del grup domèstic, ja sigui el seu inici, la maduresa o el final; és a dir, els membres inicials del grup, la seva ampliació via procreació, matrimoni o incorporació de personal dependent, o la seva contracció a causa de la mort o marxa dels seus membres. Per tant, sempre que ha estat possible, hem considerat si els espais analitzats són planejaments originals, afegits al llarg del temps, o bé si poden haver canviat el seu ús original en funció de les necessitats del propi grup. Finalment, algunes de les interpretacions efectuades es modificarien de manera substancial en el cas que les estructures analitzades haguessin comptat amb pisos superiors, circumstància difícil de constatar en el cas balear.

L'espai domèstic durant el primer mil·lenni. De la societat talaiòtica a la balear

La fase 1100-800 aC

Durant l'inici del primer mil·lenni aC es documenta l'ocupació de navetiformes (Closos de Can Gaià -Felanitx, Mallorca- i es Figueral de Son Real -Santa Margalida, Mallorca), la creació de poblats de transició com s'Illot (Sant Llorenç des Cardassar, Mallorca) i ses Païsses (Artà, Mallorca) (Hernández-

⁵Aquesta fórmula té en compte les característiques morfomètriques dels habitants de les Balears a la prehistòria, a partir dels estudis d'antropologia física, en especial de l'illa de Menorca (Rihuete, 2003). En ser una estimació corregida per al cas balear, l'hem preferit al càlcul de Sumner.

Gasch, Aramburu-Zabala, 2005) i la utilització de coves, com Son Muleta (Sóller, Mallorca) (Waldren, 1982: 508).⁶

Els poblats es caracteritzen pel fet de presentar habitacions adossades a turriformes centrals, tot i que només en el cas de s'Illot les tenim delimitades amb claredat.

Hi ha estructures adossades a turriformes que no podem situar cronològicament, encara que en els casos de la casa 1 de Son Catlar (Ciutadella, Menorca) (Plantalamor, 1991), de les estructures de planta quadrangular d'Oriolet-Cases sud (Alcúdia, Mallorca) o Pina-Ses Cases Noves (Algaida, Mallorca) (Aramburu-Zabala, 2005a), de l'habitació 7 de ses Talaies de Can'Alzina (Ciutadella, Menorca) (Navarro, 2004) o de l'habitació de s'Hospitalet (Manacor, Mallorca) (Rosselló Bordoy, 1983), l'existència d'angles rectes en el mur perimetral sembla dur-los a moments més tardans. En canvi, a Biniaiet (Alaior, Menorca) l'habitació A de la casa 2 s'adossa al talaiot (fig. 7b), és de planta quadrada i formà part amb el temps d'un conjunt domèstic molt complex; mentre que a Trepucó (Maó, Menorca) una de les cases adossades al talaiot és clarament posterior, atès que segueix models d'organització de l'espai datats en exemplars exempts a partir del 550 cal. aC (fig. 10).

No s'ha demostrat de manera concloent si, en aquestes dades, la casa és unihabitacional o multihabitacional, tot i que les reduïdes dimensions de les estructures de s'Illot i ses Païsses posen en dubte que es tracti d'unitats domèstiques *per se*, sinó que possiblement són estances d'un edifici que no s'ha pogut definir.

Les estructures de s'Illot tenen planta semicircular, una de les quals, adossada a una altra habitació i al turriforme, presenta dues habitacions que no es comuniquen entre si, amb sengles bases de columna central i sense llars (fig. 1). El nivell més antic, en el "tall" 15, proporcionà una destrala plana de bronze, que en el context balear es data al voltant del 1200-900 aC (Frey, 1968: 74; Salvà, com.pers.).

La fase 800-550 aC

Posteriorment al fenomen constructiu dels talaiots (Lull *et alii*, 1999: 61), propi del període anterior, i durant les tres centúries següents, es documenta a Mallorca una varietat de construccions domèstiques, algunes d'elles encara adossades als turriformes,

mes, però d'altres ja exemptes o adossades entre si. Les seves plantes són semicirculars, rectangulars i absidals, i poden presentar més d'una estança i un pati porticat.

Cases de planta semicircular

A s'Illot, un segon anell d'habitacions de murs corbs s'adossa per l'est a les estructures dels "talls" 15 i 18 tapiant les entrades de la darrera d'ells. En el "tall" 19 hi ha una habitació de planta semicircular que es troba dividida en dos ambients, de 30 i 11 m² (fig. 1a). S'han identificat quatre bases de columna, dues a cada extrem del mur transversal i dues més en l'eix longitudinal, dins l'espai més gran. Té entrada a sud-est i, adjacent per la banda est, un espai de 6 m² delimitat per una filada de pedres. Al centre de l'habitació hi ha la llar, adossada a un possible banc de pedra, i al nord de la llar un bloc de pedra interpretat com una superfície de treball per a l'esquarterament d'animals, ja que al seu voltant es localitzaren ossos de fauna tallats, a més d'un morter o llàntia de pedra i grans contenidors o olles de tipus pitoide, materials que cal situar entre el 850 i el 600 aC (Krause 1978: 79).⁷ Trobem recintes amb murs corbs adossats a talaiots a Son Fornés (Montuïri, Mallorca) (Gasull *et alii* 1984a) (fig. 2), ses Talaies de Can Jordi (Santanyí, Mallorca) i Na Pol (Sant Llorenç, Mallorca) (Aramburu-Zabala 2005a).

Cases exemptes de planta rectangular o absidal i pati porticat

Aquest tipus ha estat identificat com a espai domèstic a partir de la recent publicació de l'edifici alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca), que té una cronologia de construcció i ús d'entre el 750/700 i el 525/475 cal. aC (Castro-Martínez *et alii*, 2003).⁸ Destaca per les seves grans dimensions i pels paraments perimetrals de caire monumental, amb un sòcol de blocs col·locats en un pla horitzontal sobre els quals descansen lloses

⁷Tanmateix en dates molt recents s'ha considerat aquesta casa, en funció precisament dels seus materials com a una construcció antiga d'època balear, que cobriria tot el s. v aC (Lull *et alii*, 2008: 52).

⁸També aquesta edificació ha estat qüestionada com a pertanyent a la materialitat talaiòtica, rebaixant la seva data de construcció al s. VI aC, de manera que constituïria una manifestació primerenca de la fase posttalaiòtica (Lull *et alii*, 2008: 52-60). Tanmateix, no som de l'opinió que els recintes 10 i 25 de Ses Païsses, amb els quals es paral·lelitzava l'edifici alfa, tinguin una cronologia tan baixa, atès que són anteriors a la muralla que cal situar, com a molt recent, en el s. VI aC (Hernández-Gasch, Aramburu-Zabala, 2005).

⁶La primera vegada que s'esmenta un jaciment es dona el terme municipal i l'illa de pertinença.

disposades verticalment i filades superiors regulars de blocs de mida menor, paraments que delimiten un espai subrectangular (fig. 2). Aquestes característiques van fer que fossin considerats, amb molts altres exemplars, com a santuaris, cosa que es va poder desestimar, en aquest cas, després de la seva excavació. L'edifici alfa podria ser contemporani a les cases 10 i 25 de ses Païsses, atès que són construccions anteriors a la muralla del poblament (datada entre el 700 i el 550 cal. aC).

El recinte 10 de ses Païsses, excavat durant els anys seixanta, es mostra com un gran espai d'uns 130 m² de tendència absidal que conté cinc bases de pilastra, que possiblement delimiten un pati a cel obert i espais coberts, i envans que configuren dues habitacions amb paviments de lloses (fig. 3). Els morters i molins que s'hi documentaren semblen assenyalar l'ús domèstic de l'espai, tot i que no hi ha constància de la presència de llar (Llulliu, 1965).

Un altre recinte absidal o subrectangular, amb els angles posteriors arrodonits, que en aquest cas va romandre exempt, el trobem a Capocorb Vell (Llucmajor, Mallorca) (fig. 5). Es tracta de l'anomenada habitació 1, que és de dimensions una mica superiors (145 m²), essent l'amplada de la façana més gran que el fons de la construcció, de 14 i 13 m respectivament.⁹ Els murs tenen una gruixa notable, d'1 m en el frontis, 1,50 m en les façanes laterals i fins a 2 m en la part posterior. El parament és de blocs d'aproximadament 1,40 m de longitud per 0,50 m d'alçada, disposats en filades irregulars fins als 2 m en el punt més alt. Les subdivisions internes que s'hi observen semblen ser posteriors al planejament original del que resten columnes inserides en els murs (Font Obrador, 1970; Rosselló Bordoy, 1974: 315).

S'han documentat altres estructures que semblen compartir l'existència d'un pati porticat i paraments monumentals, encara que presenten dimensions sensiblement menors. En es Pedregar (Llucmajor, Mallorca), J. Colominas va excavar tres habitacions de planta quadrada amb els angles arrodonits, de 7 i 9 m de costat i dos o tres pilars a l'interior, els murs de les quals atenyen un metre d'amplada i presenten lloses col·locades en vertical i reble de pedres. L'entrada a sud-est és lleugerament excèntrica i la dis-

posició de les pilastres en línia paral·lela al mur de façana podria correspondre a l'existència d'un pati anterior i habitacions posteriors. Entre els materials publicats hi ha ceràmiques de la primera edat del ferro, molins i projectils de fona (Colominas, 1923: 563), que també s'han identificat a Son Ferragut (Risch, 2003: 312).

Finalment, cal mencionar d'altres estructures de mida menor i planta absidal, amb pilastres a l'interior i paraments monumentals similars als anteriors, conegudes en la literatura arqueològica mallorquina amb el nom de "sales hipòstiles". A ses Païsses, l'excavació de G. Lilliu del recinte 6 va proporcionar molins, percussors i nivells amb ceràmica exclusivament indígena anteriors al s. IV aC, com sigui que les importacions més antigues trobades en aquesta estructura són les àmfors ebusitanes T-8.1.1.1. (Aramburu-Zabala, Hernández-Gasch, 2005). La "sala hipòstila" de s'Hospitalet va proporcionar molins de mà i fragments d'àmfora púnica, tot i que va patir remodelacions importants posteriorment, fins i tot en època islàmica. És possiblement anterior al s. IV aC, moment del qual es daten les àmfors púniques més antigues del jaciment, també del tipus 8.1.1.1. (Rosselló Bordoy, 1983: 36). La cronologia d'aquestes estructures es troba, doncs, probablement a finals d'aquest període o ja a inicis del següent.

Cases de planta rectangular adossades

A Son Fornés s'han excavat cases de planta rectangular, datades entre el 700 i el 530 cal. aC (HT2 a HT5) (Gasull *et alii*, 1984: 1262, i 1984a, Lull *et alii*, 2001). Presenten una columna central de suport del sostre, llar, dipòsit hemisfèric, plataformes i subdivisió de l'espai (fig. 2). La casa que conserva millor l'estructura original és l'HT5. Està dividida en dos espais (A i B) de dimensions similars. Al primer se li ha atribuït una funció econòmica i de dormitori, mentre que el segon, que al seu torn està subdividit en dos àmbits (B1 i B2) mitjançant un envà, estava destinat a la preparació i el consum d'aliments. Així, en l'angle oest de B1 es troba la llar, mentre que en l'angle nord-oest d'A es localitza una cisterna (Dueñas *et alii*, 1986).

Hi ha cases de tendència rectangular adossades entre si o a d'altres estructures a Capocorb Vell, ses Talaies de Ca n'Alzina (estructures 10 i 11) i Trepucó (cases 4 i 5 –fig. 10), malgrat que cap d'elles ha estat ben datada i no podem, per tant, establir amb seguretat la seva pertinença a aquesta fase o a la immediatament posterior. D'entre totes, mereix la pena destacar, per la seva com-

⁹Aquesta planta és similar a l'habitació del tall 19 de s'Illot. Tanmateix, per tècnica constructiva i pel fet de tractar-se d'una estructura exempta, s'apropa més a l'edifici alfa del Puig Morter de Son Ferragut. Així, mentre en el primer cas el mur llarg oposat a l'absis apareix delimitat pels murs de tanca d'estructures precedents, formant part del segon anell d'edificacions adossades al turriforme central; en el segon cas hi ha un frontis que tanca el recinte en el qual se situa la façana.

plexitat i perquè aporta una major precisió cronològica, el conjunt de dotze estances que Colominas va excavar entre 1918 i 1920 a Capocorb Vell (Font Obrador, Rosselló Bordoy, 1969: 14). Es troben adossades entre si i formen per la banda nord-oest una muralla de 50 m de longitud que s'estén entre dos talaiots de planta quadrada (fig 6).¹⁰ Quant a la datació d'aquestes estructures, la notícia de la troballa, entre la cultura material, de ceràmica feta exclusivament a mà, punxons d'os, molins i un braçalet de bronze (Colominas, 1923: 564), sembla situar-nos en una època anterior a l'eclosió del comerç colonial. A la revisió feta l'any 1993 d'una part de l'ingent fons Colominas del Museu d'Arqueologia de Catalunya vam poder estudiar ceràmiques de producció indígena de les habitacions IV, V i VI(VII) i sense context, la major part de les quals pertanyien a una època material talaiòtica. L'escassetat de peces d'època balear,¹¹ que de fet només apareixen a l'habitació VI(VII) i entre el material sense context, podria indicar que alguns recintes es van abandonar en època talaiòtica o al començament del període balear, tot i que hi va perviure un ús secundari de l'espai. Això, a més, assenyalaria una cronologia plenament talaiòtica per a aquestes cases (Hernández-Gasch, 2010).

Constructivament es poden observar dues fases clares. La més antiga va significar l'aixecament d'aquest barri, amb el basament de sis cases de planta rectangular que comparteixen murs mitgers i que tanmateix no van arribar a tancar l'espai entre els dos talaiots, ja que deixen un espai lliure d'uns 7 m fins al talaiot de planta quadrada B. Una segona fase ve representada per l'afegiment a aquestes estructures primigènies de sengles porxos i, segurament i de manera contemporània, la construcció d'habitats *ex novo* que incorporaren el porxo en el seu planejament (en un cas, excepcional, fins a dos) (fig. 5).

Cal assenyalar que en molts casos (cases *b*, *c*, *h* i *k*) la porta de la façana i la que dona a la cambra se situen asimètricament,

¹⁰No es tracta d'una muralla típica balear, de grans blocs i aparell pseudopoligonal, sinó d'un mur de tancament de pedres de menors dimensions. Cada tram d'aquest mur està format per un dels flancs de cada casa o conjunts de cases que s'anaren adossant successivament. El mateix s'observa a Son Fornés, també en època talaiòtica, respecte del mur sud-oest de les habitacions 2, 3 i 5, que les fortifica per aquest flanc. Apençaments similars es troben en la successió de cases balears de pati central adossades a Sant Vicenç d'Alcaldís (Alaior, Menorca), el mur de fons de les quals forma un parament que tanca el poblat pel nord, en un punt on existeix un fort desnivell atesa la topografia del turó sobre el qual s'assenten. Tanmateix, en aquest cas, la seva disposició podria haver derivat tant o més de la necessitat de defensar-se d'agents atmosfèrics que d'altres grups humans (fig. 7a).

¹¹Els materials d'importació són encara més escadussers i de difícil precisió cronològica davant la manca de formes ceràmiques.

de forma que es trencava la visual entre l'interior de l'estança principal i l'exterior. El mateix succeeix per la presència de petits corredors de desenvolupament corb (estructures *f*, *i* i *j*). L'escala que conserva sis esglaons de l'habitació *h* donaria accés a un pis superior (Rosselló Bordoy, 1974) o a un terrat.

La presència de bases de pilastres i columnes és el millor indicador per intentar establir la morfologia interior d'aquests espais. El plànol de Colominas, malgrat ser més esquemàtic que el de Lilliu, és el més proper al moment d'excavació i el que marca un nombre major d'aquests possibles elements. En les habitacions *f*, *g*, *i* i *h* hi ha una columna central que podria indicar un sostre complet. Aquest seria també el cas de l'habitació *a*, que presenta cinc bases sobre el mateix eix longitudinal. En canvi, quan hi ha quatre bases o més distribuïdes simètricament a l'interior de l'espai (habitacions *j* i *k*) estaríem segurament davant un pati interior.

Al sud de les habitacions *f* i *g* s'obre un espai lliure de construccions que sembla correspondre a una plaça que dona accés a sis recintes (fig. 5).

La fase 550-1 aC¹²

Una mica abans de la segona meitat del primer mil·lenni, fase final de la cultura talaiòtica per a uns, formació social nova per a d'altres, que denominen posttalaiòtic i que aquí venim denominant com balear, desaparegueren moltes estructures de la fase anterior, tret tal vegada d'algunes cases de planta rectangular unihabitacionals i porxades del tipus localitzat a Capocorb Vell o del tipus subrectangular o absidal de pati interior.

Entre les primeres, ja s'ha esmentat la presència de materials d'època balear en alguns recintes no identificats de Capocorb Vell, que malauradament tampoc no es poden relacionar a reformes estructurals per manca de dades estratigràfiques. Entre les segones, en canvi, hi ha documentada la continuïtat del recinte 25 de ses Païsses (Aramburu-Zabala, 2009), mentre que la continuïtat del recinte 10 d'aquest darrer jaciment és força més discutible. Així, la seva excavació (Lilliu, 1963) va documen-

¹²En aquest cas, el tall temporal per la part baixa no s'ha establert en funció de datacions radiocarbòniques de construcció o abandonament d'estructures, com sigui que les dades són variades. Ha estat habitual utilitzar, en les perioditzacions de la protohistòria balear, la data proporcionada per les fonts clàssiques per a la conquesta romana de Mallorca (123 aC) o el terme romanització (Palomar, 2005). L'any 1 aC no és més que una referència a aquest procés, que, tanmateix, és propera al moment d'abandonament d'alguns poblats indígenes, com el de ses Païsses, a mitjan s. I dC.

tar un nivell d'incendi que la degué destruir i una reocupació posterior de l'espai com a cementiri. Les sepultures sembla que consistien en fosses o bé que estaven construïdes com si fossin cistes de pedra, en les quals es trobaven un o dos inhumats en posició encongida. L'ús funerari d'aquest espai es va datar entre el s. V i el III aC. La part alta d'aquesta forqueta, que és el que ens interessa aquí, venia donada per un fragment d'una àmfora "de tipus grec púnic" que posteriorment no s'ha pogut localitzar. Les àmfors trobades en els magatzems del Museu de Mallorca que provenen d'aquest espai són exemplars del tipus 8.1.3.1. i 8.1.3.2., tipus que precisament cobreixen un arc temporal entre la segona meitat del s. III i el tercer quart del s. II aC (Aramburu Zabala, Hernández-Gasch, 2005). D'altra banda, l'ús de fosses i cistes sembla que assenyalen una cronologia baixa, ja que tant les unes com les altres apareixen en el poblat de Son Fornés, amb utilització de calç i cronologia del s. II aC (Micó 2005: 541), i, en el cas exclusivament de les fosses, en el sector sud-est de s'illa des Porros (Santa Margalida, Mallorca), havent-se de datar també en la mateixa centúria (Piga *et alii*, 2008: 15-16).

Una darrera casa de planta absidal o subrectangular que perdura amb importants modificacions és l'esmentada habitació 1 de Capocorb Vell. Presenta uns esglaons que donen accés a l'interior, subdividit longitudinalment en dues parts, ocupant l'espai anterior, el qual configura una mena de porxo o vestíbul, aproximadament la meitat que el posterior. Una altra subdivisió, en aquest cas transversal, delimita dos àmbits més a la cambra principal, amb la qual cosa queden dues estances de mida desigual. En l'espai situat a l'esquerra del vestíbul, s'hi localitzà una estructura formada per dues lloses verticals d'1 m d'alçada, entre les quals n'hi havia una d'horitzontal de 0,35 per 0,35 m. Estaven disposades perpendicularment entre el mur de façana i el mur divisor i amb l'àmbit principal i delimitaven un espai de 3,6 m², farcit de cendres, que s'ha interpretat com a llar o brasero, atès que les parets no estaven recremades. Discrepem d'aquesta interpretació per la seva localització, prop de l'accés i perifèrica respecte del centre de la casa i dels espais d'activitat domèstica, i per morfologia, amb dues pantalles que impedirien la difusió de l'escalfor. En canvi, aquest espai s'hauria pogut destinar a cendra. La motivació per produir una acumulació semblant de cendres podria provenir del fet que s'empren per blanquejar, bé com a component del sabó o bé directament.

El context ceràmic recuperat d'aquest espai domèstic il·lustra el moment d'abandonament i inclou fragments de fac-

tura indígena, ceràmica ibèrica grisa i pintada decorada amb motius geomètrics, una L. 31 de campaniana A, L. 2 i 5 de campaniana B, àmfors grecoitàliques i Dr. 1A itàliques, àmfors ibèriques i ebusitanes, entre elles les T-8.1.1.1. identificades per Guerrero i Roldán (1992) a què fa referència Ramon com en premsa (1991: 53 i fig.3). Malgrat que no es va publicar en detall, si la identificació dels materials és correcta, el conjunt més recent es podria datar de la segona meitat del s. II a mitjan s. I aC (Nicolás, Conde, 1993: 140). A més, s'hi van trobar com a mínim tres *catilli* de sengles molins rotatoris (Font Obrador 1970: 358, fig.), la qual cosa confirma la cronologia tardana de la darrera ocupació de la casa.

De tipologia similar a les cases exemptes de planta subrectangular i pati porticat del període talaiòtic, però bastida en època balear, existeix a Son Fornés un edifici anomenat G4. Es tracta d'un recinte, en origen exempt, al qual s'adossa, com en el cas de l'edifici 25 de ses Païsses, la muralla d'època balear, que a Son Fornés se situa a la part alta del poblat. No en coneixem la façana, atès que hi van construir l'era de la possessió al damunt, amb la qual cosa la documentació de la planta resta incompleta. En tot cas sembla que el recinte tenia planta quadrangular amb els angles posteriors arrodonits. S'ha caracteritzat com a espai domèstic i se'l situa cronològicament entre el 550 i el 470 aC (Lull *et alii* 2008: 49 i 60 i fig. 2.14).

En aquest període s'erigiren les cases de planta circular i pati central i noves estructures de planta rectangular, algunes multihabitacionals i amb pati i d'altres tan sols unihabitacionals. Algunes de les primeres s'abandonaren a les acaballes del s. III aC, mentre que d'altres *cercles*, amb reformes o fins i tot abandonaments temporals, perduraren fins al s. I dC (Hernández-Gasch, 2007; Juan, Pons, 2007: 176).

Cases de planta circular i pati central: els cercles de Menorca

De la mateixa manera que les cases rectangulars o absidals amb pati porticat mallorquines, les cases de planta circular i pati central menorquines presenten dimensions considerables (les seves mesures internes oscil·len entre els 40 i els 90 m²), paraments monumentals (d'estructura tripartida amb una primera filada de grans lloses col·locades en vertical per la seva part externa sobre un sòcol de blocs horitzontals), pilastres adossades al parament intern i d'altres delimitant el pati cen-

tral, i un bon nombre d'infraestructures associades (superfícies de treball, morters fixes, cisternes, espais annexos –les també anomenades sales hipòstiles), característiques que indiquen un cost en temps i esforç (Serra Belabre, 1965). En una altra banda hem abordat la problemàtica de la seva datació (Guerrero *et alii*, 2007; Hernández-Gasch, 2007), que de moment se salda amb una cronologia de la segona meitat del s. VI aC i del s. V aC per a la construcció d'alguns dels exemplars..

La regularitat amb la qual es repeteix el patró quant al nombre d'habitacions, la situació dins de l'espai construït, les superfícies relatives i les troballes en diferents àmbits permeten certa generalització de la seva funcionalitat, malgrat que cal tenir en compte la seva possible multifuncionalitat en el temps (diferents hores del dia o estacions) i sobretot els canvis de funcions en relació amb la mida del grup (en expansió via procreació, matrimoni o personal dependent; o en contracció a causa de morts, matrimonis o pèrdua d'aquest personal).

Les estances, numerades d'1 a 6 (essent 0 el pati central), des de la porta d'entrada, situada generalment a sud/sud-est, i seguint les busques del rellotge, s'ha caracteritzat a partir sobretot de la casa 3 de Trepucó (Plantalamor, 1991: 438-444) i de les cases 0 i 1 de Biniparratx Petit (Sant Lluís, Menorca) (Nicolás, 1997; Guerrero *et alii*, 2007: 20-25; Hernández-Gasch, 2007) (fig. 8 i 10).

El pati, al qual s'obre directament l'entrada de la casa, ocupa una posició central que el configura com a centre de la vida domèstica i que li permet aprofitar al màxim la insolació i distribuir al seu voltant les habitacions. S'ha considerat, per tant, obert a l'aire lliure, més encara quan l'espai de cuina adjacent en forma gairebé part, la qual cosa permetria una millor evacuació de fums. Malgrat això, en dates recents s'ha suggerit la possibilitat que la casa hagués estat completament coberta, a partir de l'estudi micromorfològic sobre mostres dels dipòsits de la part central de la casa 2 de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca) (Pérez-Juez et alii, 2007: 62).¹³ En la superfície dels patis s'han localitzat molins barquiformes, morters, fusaioles i possi-

bles pesos de teler -nanses d'àmfora punicoebusitana polides-, per la qual cosa es considera un espai destinat a la mòlta, al filat i al teixit (fig. 9). Els suposats altars localitzats en alguns patis indicarien un possible ús ritual/simbòlic d'aquest espai, encara que també se'ls atribueix una utilitat pràctica. S'han trobat, així mateix, lloses planes sobre bases de pedra interpretades com a taula, banc o armari a la casa 2 de Sant Vicenç d'Alcaidús (Plantalamor, 1991: 430).

L'habitació 1 consisteix en un petit espai amb funcions atribuïdes de magatzem d'utilitatge domèstic, despensa o fins i tot caseta del gos, mentre que les estances 2 i 3 són espais de dimensions similars, interpretats com a dormitoris. Presenten pedres de llindar amb encaixos per tancar les llums de les portes possiblement amb taulons. A més de les dimensions reduïdes, tal vegada per mantenir l'aïllament tèrmic, se situen normalment a la part occidental de la casa, protegida de la part septentrional sensiblement més freda. El fet que apareguin en nombre de dues té evidents implicacions en l'estructura del grup domèstic.

L'àmbit 4 se situa en la part oposada a l'entrada de la casa, presenta dimensions superiors a la resta i s'ha interpretat com a dedicada a activitats de tipus social o com a magatzem, ja que s'han localitzat en algun cas petits dipòsits excavats a la roca de base (els anomenats cocons). És possible que aquesta estança, en ser la part més freda de la casa per la seva orientació a nord, especialment quan bufa tramuntana, fos una zona especialment apta per a l'emmagatzematge, la conservació o el processament d'aliments (assecatge o fumat de carn, per exemple). En aquest sentit, cal assenyalar que a l'habitació 4 de la casa II de Torre d'en Galmés (àmbit 3, UE 22) s'hi ha documentat un braser i una cubeta (Carmen Lara, en aquestes mateixes Jornades), mentre que en l'hipogeu de la casa 1 de Biniparratx Petit, al qual s'ha atribuït una funció de carner/magatzem, es localitza sota l'habitació 4 d'aquesta estructura (fig. 8). En aquest darrer cas la cambra presenta un cocó amb restes de fusta identificada com a possible tapadora, el qual, com a contenidor de líquid, bé pogué emprar-se en activitats de processament.¹⁴

¹³Tanmateix, els responsables de les excavacions consideren que es tracta d'un edifici singular segurament vinculat a un espai domèstic adjacent (Pérez-Juez, en aquest mateix volum). Per contra, nosaltres suggerim la possibilitat que es tracti d'una casa adaptada a les condicions que imposen el fet "d'adossar-se" a una altra estructura (no literalment, ja que existeix un estret corredor entre les dues) i que la manca de subdivisions internes respongui a modificacions importants realitzades en dates posteriors, fet que tampoc és infreqüent en el mateix jaciment de Torre d'en Galmés. Finalment cal notar que Plantalamor (1991: 470) anomena casa 2 a una altra estructura d'aquest mateix poblat que reproduïm en la fig. 15.

¹⁴A la casa 3 del poblat de Trepucó s'ha inferit que es tractaria d'un altre dormitori, atès que l'habitació 2 no podria donar acollida a les persones que habitarien la casa, com sigui que l'habitació 3 estaria destinada a magatzem (Plantalamor, 1991: 444). Discrepem d'aquesta interpretació, ja que habitacions morfològicament idèntiques és molt probable que haguessin tingut la mateixa funció, havent d'atribuir el canvi d'ús a l'evolució i a les necessitats del grup domèstic, en aquest cas, en franc retrocés.

Malgrat tot, el més probable és que fos un espai polivalent en funció de les necessitats del grup. La mateixa existència d'un braser podria indicar un ús com a espai de reunió, que també podria venir avalada per l'existència de jaços, com els documentats en el Cercle Cartailhac i en una altra casa de Torre d'en Galmés.¹⁵ Tanmateix, trobem més versemblant una interpretació de les dades en el sentit d'haver constituït jaços simplement per al descans nocturn. Així, en el cas del Cercle Cartailhac, una filera de pedra delimita un sediment en l'angle est de la cambra, estructura que es repeteix al nord de l'habitació 6; és a dir, a l'altra banda de l'envà que separa ambdós àmbits. Estratigràficament són estructures posteriors als murs amb els quals es relacionen, de manera que seria possible que fossin el resultat d'una reforma, lligada tal vegada a la necessitat d'augmentar els espais de descans disponibles com a conseqüència d'un increment del nombre de residents en aquest gran espai domèstic.¹⁶ En canvi, pel que fa a l'altre cas de Torre d'en Galmés, el possible llit se situa a la banda oest de la cambra (en línia, doncs, amb les habitacions 2 i 3, interpretades arreu com a dormitoris), i és, sens dubte, un planejament original, atès que una part de la seva superfície està constituïda per la roca de base retallada en pla a una cota superior a la resta de l'habitació, mentre que l'altra part està formada per l'aplanament d'un sediment que es lliura també a un mur de delimitació. D'aquesta manera, es podria interpretar que quan fou construït l'edifici les necessitats d'espais de dormitori ja eren grans.

L'habitació 5 es localitza a la part oriental de la casa, té planta semicircular i sovint es troba flanquejada per dues pilastres. Els investigadors la interpreten de manera unànime com a cuina pel fet que generalment la llar es troba en el seu interior, delimitada per una línia de pedres planes i molins de mà amortitzats. En ser la part més propera al centre físic de la casa, que se situa en el pati, la llar, que conté el foc que proporciona llum, calor i cocció d'aliments (protecció, en definitiva, contra agents externs), representa simbòlicament la totalitat de la casa.

¹⁵Com a espai de reunió, aquest jaços podrien haver tingut la funció d'acomodar els visitants, d'igual manera que en el món grec existien llits en els androns, espais ennoblits sovint decorats amb mosaics i pintura a les parets (Nevett, 1999). Es tractaria, en aquest sentit, d'un espai de representació, tal vegada lligat a certs rituals.

¹⁶En el cas d'haver constituït jaços per emprar socialment durant les hores del dia o de vigília, això significaria que el costum d'acomodar així els visitants es va adoptar posteriorment a la construcció de l'immoble.

Finalment, l'habitació 6 sembla que va ser dedicada a activitats productives. S'hi han documentat superfícies de treball, molins i possibles pesos de teler (fig. 14).

Fora del perímetre de la casa es localitzen ocasionalment espais annexos, com són les sales hipòstiles, els hipogeus i els corredors coberts.

A les sales hipòstiles se'ls atribueix una funció de magatzem, caseta d'eines o taller i estable (Plantalamor, 1991: 444). El fet que apareguin segregades de la casa demostra una voluntat de separar activitats i funcions de l'interior de l'habitatge.

Els hipogeus, amb accés pel pati, presenten planta simple (casa 1 de Biniparratx Petit) o trilobulada (casa 2 de Torre d'en Galmés, fig. 15), i foren segurament coves artificials d'enterrament durant el naviforme que varen ser reutilitzades durant la segona edat del ferro com a rebost; mentre que sobre els corredors coberts poc es pot afegir al fet de la seva localització entre les cases 1 i 2 de Sant Agustí Vell (es Migjorn Gran, Menorca).

Finalment, cal apuntar que no hi ha evidències que existissin pisos superiors en aquest tipus de casa, contra l'opinió d'algun autor (Plantalamor, 1991: 466).

Els factors socials que portaren a l'estandardització semblen molt marcats, encara que sens dubte hi ha una tensió entre aquests factors i d'altres de caràcter topogràfic, pràctic i fins i tot de preferència del propi grup. Això, si més no, és el que suggereix l'adaptació del model a condicionants concrets, com poden ser l'adossament de l'estructura a un talaiot (casa 3 de Trepuçó -fig. 10- i casa 1 -fig. 11- de Torelló - Maó, Menorca) o a una altra casa (cases 2, 3, i 4 de Sant Vicenç d'Alcaldús -fig. 7a- i casa 3 de Sant Agustí Vell). També pressuposa l'existència d'una sintaxi espacial compartida, que fins i tot es trasllada a cases de planta quadrangular (ses Talaies de Ca N'Alzina -fig. 12) o absidal (casa 2 de Torelló). En qualsevol cas, la variació del model es posa de manifest en la diferència de dimensions i proporcions entre àmbits que ocupen invariablement la mateixa posició a la casa.

A Menorca s'han identificat altres espais, segurament d'hàbitat, que passem a enumerar: les habitacions adossades al talaiot i la casa 4 de Sant Agustí Vell; la casa excavada per Murray (1938) i les cases 4 i 5 de Trepuçó (fig. 10), aquestes dues darreres adossades al talaiot; la casa 3 de Talatí de Dalt (Maó, Menorca), tot i que podria ser una edifici annex de la casa 2 (Plantalamor, 1991: 455); la casa 1 de Torre d'en Galmés, adossada al recinte de taula i a la paret de tancament d'una cova natural, i el conjunt estructural (o casa 2, tal vegada un habitatge complex

que va evolucionar a partir d'una habitació quadrada adossada al talaiot) i la casa 3 de Biniaiet, edificis que es relacionen amb les cases de planta circular de Sant Vicenç d'Alcaldús (fig. 7b).

En tot cas, caldria establir si són estructures coetànies a les cases de planta circular i pati central -i en alguns casos també la seva funció domèstica- per tal de poder avaluar si es tracta de d'habitacles ocupats per altres sectors socioeconòmics d'una població en la qual va existir diferenciació social.

Estructures de planta rectangular, multi i unihabitacionals

En aquest moment s'aixecaren noves estructures de planta rectangular. A Son Fornés s'adossen entre si i als talaiots, aprofitant murs de construccions anteriors que revestiren amb paraments de pedra. La millor conservada, HPT1, de 31 m², té un accés esglaonat i una finestra i presenta l'espai interior compartimentat amb envans de pedra d'una sola filada i mig metre d'alçada aproximadament, la qual cosa sembla indicar un sòcol damunt el qual descansava una construcció de terra. Un dels envans separa un pati central a cel obert del porxo al qual donen les dues obertures citades, però sense visual directa ni des de la finestra ni des de la porta, atesa la seva morfologia esglaonada. El pati presenta un enllosat prop d'una cisterna, també esglaonada, situada en un dels angles i una llar davant de l'enllosat. Dues bases de columnes, en línia amb el mur que tanca dues habitacions al fons, permetien cobrir les estances i deixar el pati obert. Tant en aquest espai com en les dues habitacions es localitzen instal·lacions i instruments de treball: percussors, morter, pic i maça, en el primer; superfície de treball, molí i percussor a l'habitació nord, i percussors, dues lloses de treball, un morter, un allisador i quatre contenidors ceràmics del tipus pitoide a l'habitació sud. En aquesta darrera cambra, adossada a la paret de tancament, hi ha un banc de pedra corregut (Palomar, 2005: 116).

D'altres cases són unihabitacionals, s'adossen també entre si i, en alguns casos, com succeeix en les estructures 6/9 de ses Talaies de Ca n'Alzina, s'abandonaren durant la segona meitat del s. III aC (Navarro, 2004: 67-68). A ses Païsses apareixen en la segona corona d'estructures que envolten el turriforme (recintes 8, 9 i 12), presenten una o dues bases de columna central i, de vegades, una llar adossada a la paret i una fornícula o armari.

En aquest poblat es troba una estructura de tipologia diferent que sembla, a partir dels materials recuperats en el seu interior, situar-se en aquesta fase (Aramburu Zabala, Hernández-Gasch, 2005).

Es tracta de tres cambres, més un ingrés en forma de corredor (recinte 11), amb un parament monumental que delimita un carrer d'entre 2 i 3 m d'amplada entre aquesta estructura i el recinte 10.

El Turó de ses Beies, un cas singular

A final del s. III aC es va crear al Turó de ses Beies (Santa Ponça, Mallorca) un nou tipus d'assentament que no respon a l'estructura de poblat (fig. 13). La seva complexa arquitectura i les troballes apunten a un establiment de caire rural i comercial. La part nord de l'enclavament s'organitza al voltant d'un pati porçicat de 70 m², segons es dedueix dels tambors de columna i elements de fang amb empremtes d'encanyissat, al qual s'accedeix per un passadís semicobert de 12 m de longitud per una amplada d'entre 1 i 4,5 m. A la meitat del recorregut la presència d'uns muntants permetria tancar-lo. El pati dona accés cap a sud-est a una petita habitació (núm. 1) que comunica amb una altra de més gran (núm. 2), les quals han conservat elements que les relacionen al processat de cereals i a la producció de teixits. A l'oest es troben altres habitacions (núm. 3 i 4) que es comuniquen entre si i que presenten instal·lacions per al processament de farines o la producció de ceràmica (molins de vaivé, llosa horitzontal, molí de rotació manual, pica d'argila, àmfores reutilitzades com a contenidors o mesures) (Camps, Vallespir, 1998: 84 i 224 i seg.).

Cal destacar l'aparició d'estructures d'argila crua (bancs correguts, piques o receptacles), tovots i morter de calç, elements que són poc comuns en l'arquitectura indígena anterior a la conquesta romana.¹⁷ Tan sols s'ha detectat una possible llar a l'habitació 3, a l'exterior de la qual es trobarien restes procedents de la seva neteja.

Hi ha una casa de grans dimensions, adossada a aquestes estructures pel sud, inèdita fins a la data. Sembla comptar amb un pati central al qual s'obren habitacions de planta semicircular, subrectangular i ovalada, que presenten al seu torn altres recintes alveolars adossats (Camps, Vallespir, 1998) (fig. 13).

Conclusions

Durant el primer mil·lenni s'observen manifestacions molt diverses, malgrat que sembla que es detecta una tendència que

¹⁷S'ha constatat la utilització de calç i morter de calç en la successió de paviments datats cap a finals del s. VI aC a la casa 1 de Biniparratx Petit.

s'acabarà imponent, si més no entre els grups socials dominants. Aquesta tendència no és altra que el moviment d'algunes activitats productives, i també de tipus social i ideològic, del grup domèstic cap a l'interior de la casa amb la creació de patis interiors i l'augment de la complexitat estructural que representa la creació d'habitacions separades, especialitzades funcionalment. Això s'acompanya d'una nova concepció de l'arquitectura domèstica com a arquitectura de prestigi, trencant l'oposició inicial (Coll, 1997), quant a tècnica constructiva i tal vegada simbologia, entre una arquitectura social i ritual i una arquitectura privada domèstica.

Per al període que s'obre a final del segon mil·lenni fins aproximadament l'any 800 aC no és possible sostenir aquesta hipòtesi davant el desconeixement manifest que tenim del seu espai domèstic. Tanmateix, no sembla que les estances adossades als turriformes es puguin definir com cases per si soles, ateses les seves dimensions que, traduïdes en nombre d'habitants, dóna valors extremadament baixos (d'entre 1-3 i 2-6 persones), la qual cosa, si es tractés d'espais domèstics, apuntaria a la seva complexitat.

El patró de segmentació de l'espai i la segregació de les activitats que tenen lloc en el seu si s'observen clarament a partir de les cases multihabitacionals de planta rectangular i pati interior entre els s. VIII i VI aC. Es passa a un model en el qual el grup domèstic que ocupa aquest espai sembla augmentar no només en nombre sinó també en complexitat (fig. 3).

En aquest període, la diferència de dimensions entre habitatges porta a considerar una dualitat social que podem valorar en termes de jerarquització.¹⁸ Així, en termes de fragmentació i dissimetria social, s'ha interpretat el registre arqueològic sobre el consum carni de l'edifici alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Castro-Martínez *et alii*, 2003). Si un grup dominant emergent va habitar aquesta casa de tipus monumental, els grups socialment dependents ocuparien habitatges de dimensions menors -encara que semblants quant a planta i subdivisió de l'espai intern- d'un poblat com Son Fornés (Castro-Martínez *et alii*, 2003). En aquest sentit, cal recordar que els talaiots, o com a mínim un d'ells, van ser caracteritzats ja fa dècades com a àrees comunitàries d'esquarterament (Gasull *et alii*, 1984), de manera que aquesta gestió social dels recursos començaria a trencar-se amb

l'aparició de la jerarquia, que plasmaria el nou statu quo amb la introducció de l'activitat d'esquarterament dins l'esfera domèstica, convertint el seu usdefruit en privat i asimètric.

Cap al final d'aquest període i el començament del següent hi ha indicis d'acumulació d'excedents i de jerarquització social (construcció de muralles, tal vegada d'alguns santuaris o aparició d'un comerç colonial, entre d'altres). Aquests mecanismes exacerbarien les diferències socials existents, que s'exhibirien en cases, com les de planta circular i pati central, i en necròpolis.

El registre funerari no només permet observar dissimilituds entre sectors dins la comunitat, sinó probablement també entre comunitats. Hi ha individus que concentren riquesa en forma de metalls (armament i objectes rituals) i importacions (ceràmiques, objectes de metall i de pasta de vidre) en necròpolis col·lectives (coves naturals, retocades o artificials); però també s'han caracteritzat cementiris de prestigi com Son Real (Santa Margalida, Mallorca) o l'Avenc de sa Punta (Pollença, Mallorca) que, a banda d'aquests marcadors mobles, assenyalen en el continent (tombes exemptes monumentals) o en el contenidor (taüts tauomorfs) una voluntat de diferenciació del grup funerari (Tarradell, Hernández-Gasch, 1998; Cerdà, 2002).

L'estudi de les cases de pati central menorquines ens inducteix a desenvolupar un altre tipus d'apreciacions sociològiques. En el grup domèstic les relacions socials foren subjectes a control també mitjançant la configuració de l'habitatge, de manera que l'accés a la casa quedà restringit i el moviment canalitzat centrípetament. El pati es convertí en centre de la vida domèstica, tot satel·litzant la resta d'espais orientats envers seu. No existien accessos entre habitacions, sinó que el pas entre una estança i una altra es produïa inevitablement a través del pati. D'aquesta manera s'exercia el control sobre l'activitat dels membres del grup, que podien ser monitoritzats des de pràcticament qualsevol punt de la casa, i es limitava la possibilitat de contacte amb l'exterior.¹⁹

Si el pati facilitava el contacte entre els diferents membres (o subgrups) del grup domèstic, les diverses habitacions i espais constituïren àrees emprades per homes o dones, per propietaris o dependents, per membres del grup o convidats. Amb aquesta nova configuració s'aïllà també la vida domèstica del món exte-

¹⁸Valors al voltant de 4 a 9 individus a s'Illot i Son Fornés, de 16 a 40 a Son Ferragut i de 13 a 31 a ses Païsses, exemplificarien grups dependents i dominants.

¹⁹Malgrat tot, la possibilitat de tancar les habitacions proporcionava als habitants de la casa un mecanisme per reforçar la seva privacitat, davant d'un pati que quedava com a nexa amb la resta de membres.

rior i s'augmentà la privacitat de la casa. Només hi ha una entrada, fins i tot amb un porxo (casa 1 de Biniparratx Petit -fig. 8- i Torelló, encara que també és un tret apreciable en les cases de planta rectangular de Capocorb Vell -fig. 5- o en les cases rectangulars amb pati central de la fase posttalaiòtica de Son Fornés -fig. 2), que permetia amagar rere la porta el que succeïa a l'interior de la casa, possiblement desproveïda de finestres o com a màxim proveïda de respiradors. Fins i tot les sales hipòstiles que s'adossen a algunes d'aquestes cases són espais segregats, que assenyalen una voluntat de separar activitats i actors respecte del grup domèstic.

L'augment de la privacitat i del control sobre el moviment s'ha relacionat en el món ibèric a una coerció de gènere, evidentment dels homes envers les dones, a les quals els primers limitarien la seva autonomia i moviments, com a mecanisme per condicionar la seva sexualitat i assegurar-ne la submissió. Aquest fenomen es detecta especialment a partir del s. IV aC, moment en què es creen estructures arquitectòniques molt complexes en els poblats ibèrics (Gonzalez Marcén *et alii*, 2005: 154-155 i 157). Des d'aquesta òptica de gènere, alguns dels espais descrits en les cases de planta subrectangular, absidal o circular amb o sense pati central es podrien connotar com a femenins, atesa l'aparició d'utilatge que els relaciona amb filat, teixit, fabricació de ceràmica, mòlta i cuina, activitats que etnològicament es documenta que solien desenvolupar les dones i que s'haurien circumscrit a l'àmbit privat domèstic, de manera que se sostraurien de l'espai comunitari i esdevindrien socialment invisibles, sobretot en les construccions més grans i complexes. Al mateix temps, l'augment de la privacitat en època balear va coincidir amb un increment de l'activitat pública amb la construcció d'edificis de culte i la dinamització de l'exhibició d'estatus social, presumiblement a mans de la part masculina de la societat (Hernández-Gasch 2009).

El càlcul d'habitants a partir dels indicadors proposats per al conjunt de la casa (*vid. supra*) assenjala, per descomptat, una disparitat notable entre el valor menor i el major. Per a les cases de pati central menorquines existeix un element de contrastació aportat pel càlcul a partir de les cambres identificades com dormitoris, que ofereix una xifra quasi coincident amb el guarisme menor per al total de la casa (al voltant de 8 habitants). Aquesta xifra baixa contrasta amb l'espai disponible, que tal vegada es podria interpretar en el sentit de l'existència de membres dependents que, o bé ocuparien altres

habitacions destinades al treball durant el dia, o bé pernoctarien en cases de menor entitat,²⁰ que haurien, però, albergat un nombre similar de persones, d'entre 4 i 11.

L'aparició, durant la segona edat del ferro, de cases sense pati i sense subdivisions internes implica l'ús de l'espai extern, sigui comunitari o pertanyent a d'altres grups, cas que podríem vincular a la seva suposada dependència i que accentuaria la diferenciació social observada en èpoques anteriors. La manca de separacions físiques per a les activitats i per als individus que les desenvolupaven a l'interior dels habitatges unihabitacionals implica, al mateix temps, un major control social dels membres del grup quan són a casa i un menor control de la interacció amb membres aliens al grup, atès que uns i altres només estan separats pel llindar. A més, possiblement algunes activitats es feien a l'espai exterior compartit. En aquest moment, es construïren cases amb pati i espai intern subdividit, que, per les seves dimensions reduïdes (HPT1 de Son Fornés), haurien acollit un grup domèstic petit.

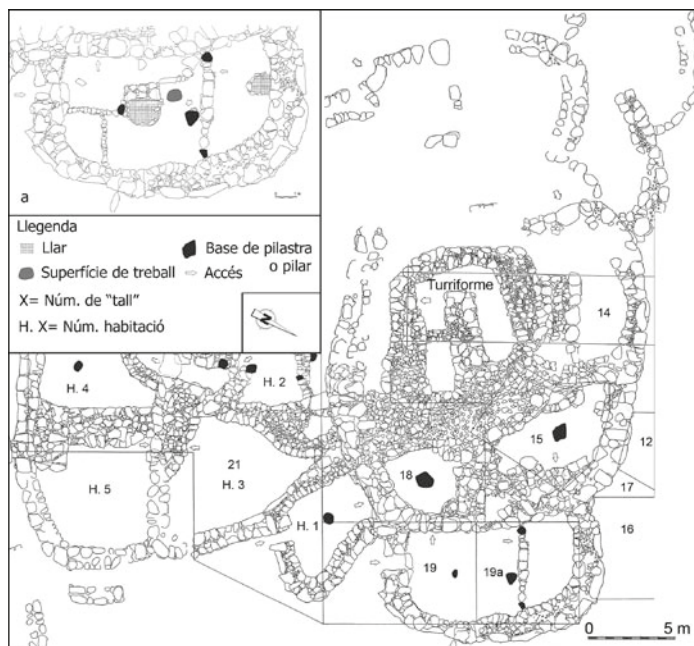
La tendència apuntada cap a la complexitat i la segmentació arribà a les cotes més altes cap al final del període, com sembla mostrar l'assentament del Turó de ses Beies i la casa 2 de Torre d'en Galmés (fig. 13 i 15). En aquesta darrera construcció les modificacions observades, segurament ja en època romana, reduïren l'espai útil fins a eliminar el pati, tot construint un corredor que donava accés directe a l'exterior des de l'habitació oriental. Els individus que exercien alguna activitat en l'esmentada cambra no podien veure ni ser vistos des d'altres punts de la casa, tot i que es mantenia el control visual directe de la porta d'entrada des de l'habitació del fons. El monitoratge de les activitats des de qualsevol punt de l'habitatge respecte de la resta de les habitacions també desaparegué, atesa l'ocupació del pati per nous espais construïts i l'augment de murs divisoris. Tot això suggereix un reforçament de la privacitat i una disminució del control social tant en relació amb els membres del grup com amb els forasters, reduït a vigilar qui entrava o sortia de la casa des d'una sola de les cambres. Per als que entraven, observar l'activitat dins de la casa resultaria pràcticament impossible, ja que els murs divisoris i la penombra a l'interior de les habitacions els ho impediria, llevat del cas de l'habitació oriental amb accés directe a l'exterior. En ser l'espai més independent, tal vegada les perso-

²⁰En serien exemples les cases 4 i 5 de Trepucó, la casa 3 de Talatí de Dalt o la casa 1 de Torre d'en Galmés.

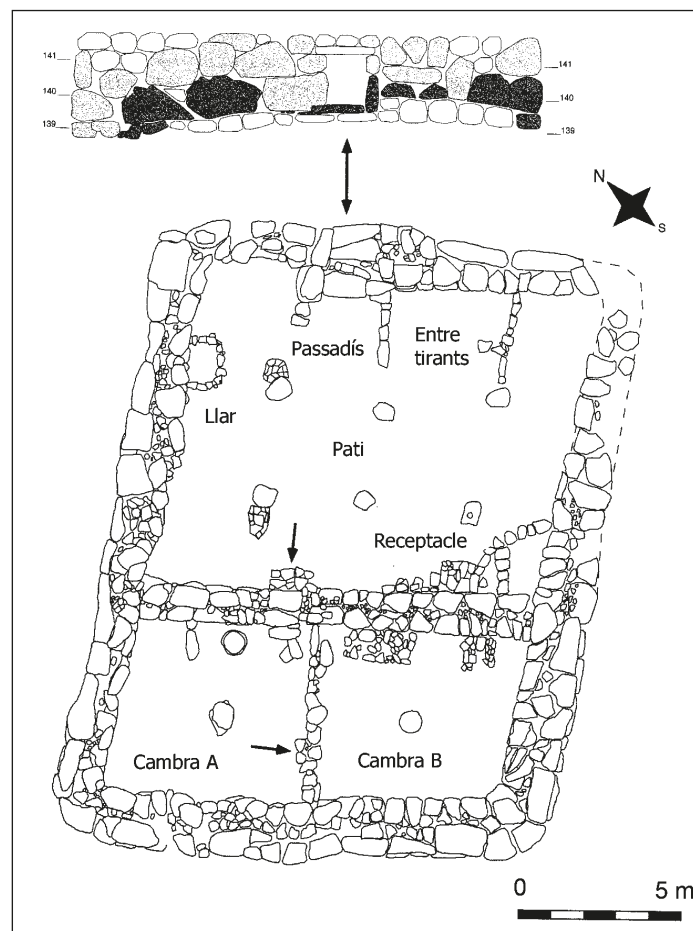
nes que l'empraven no pertanyien al grup familiar, encara que sí al grup domèstic (personal dependent), o bé eren alienes del tot al grup (veïns i forasters).²¹

En qualsevol cas, l'evolució que el món indígena havia començat a l'inici del primer mil·lenni amb la creació de les estructures de poblat i, sobretot, d'espais domèstics complexos i estandarditzats havia arribat ja a la fi.

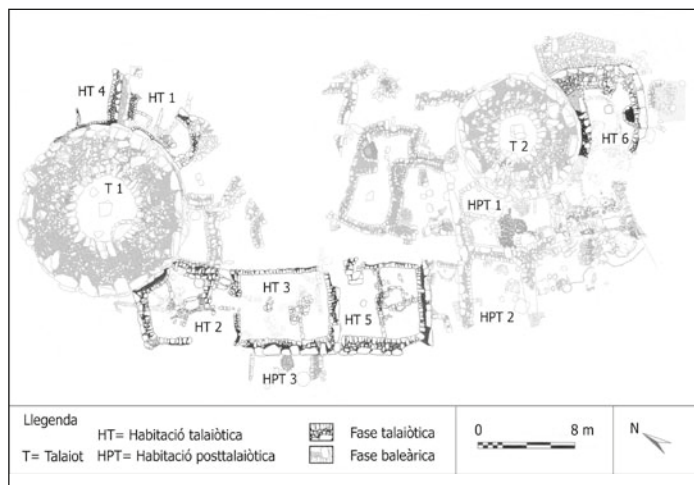
²¹La segregació hauria pogut derivar del fet de no haver estat ocupada per éssers humans, sinó per animals, de manera que fos una àrea d'estabulació, malgrat que la convivència de cabana ramadera amb persones no està testimoniada en aquests contextos dins un espai domèstic. En canvi, la utilització que va seguir l'abandonament de la casa 1 de Biniparratx Petit durant la segona meitat del s. III aC documenta un possible espai d'estabulació a les antigues habitacions 2 i 3, un cop unificades i paredat l'accés d'una de les estances.

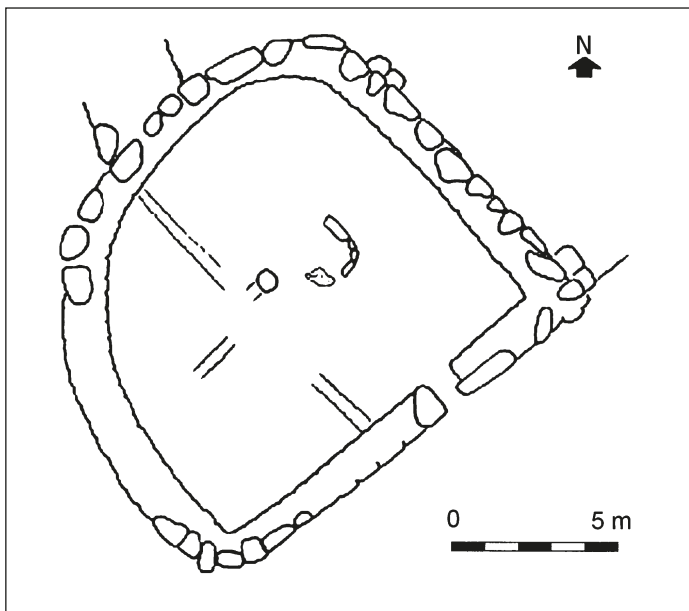
1.- Poblament talaiòtic de S'Illot (Mallorca), segons Frey (1968, fig. 10) i Krause (1978, fig. 1). (Muntatge: JHG). En el requadre superior esquerra (a), habitació dels tall 19 i 19a segons Krause (1978, fig. 1)

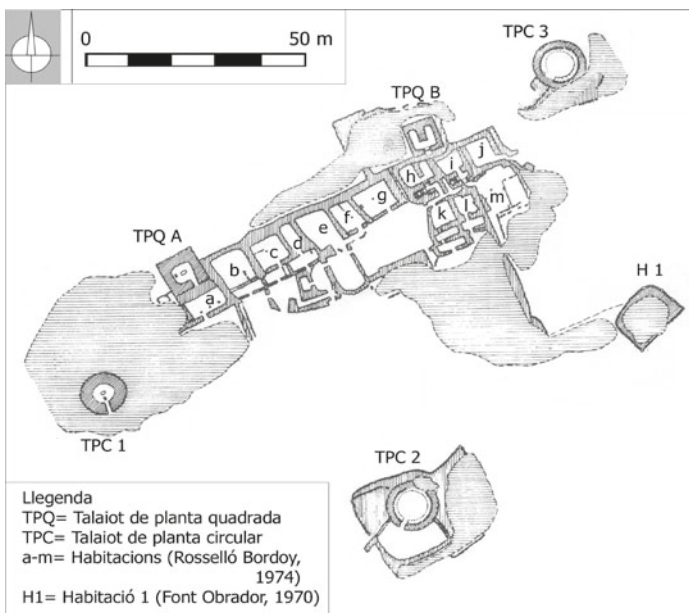
3.- Edifici alfa de l'assentament del Puig Morter de Son Ferragut (Mallorca), segons Castro-Martínez *et alii* (2003: fig. D1)

2.- Poblament de Son Fornés (Mallorca), segons Lull *et alii* (2008, fig. 2.25). Identificació de les habitacions posttalaiòtiques segons Palomar (2005)

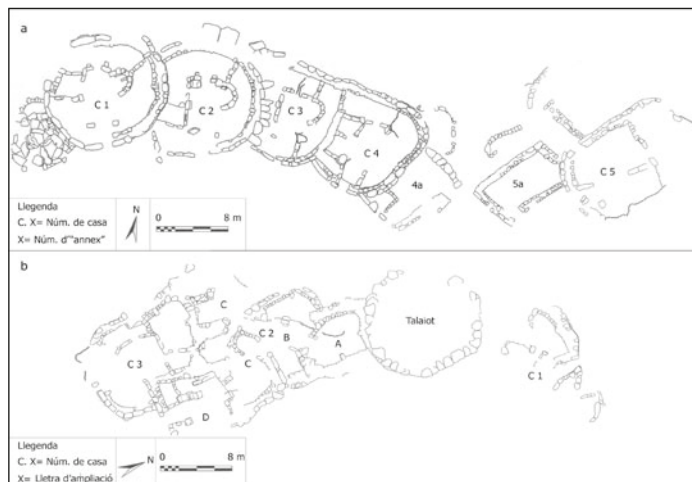
4.- Recinte 10 de Ses Païsses (Mallorca), segons Lilliu (Aramburu-Zabala, Hernández-Gasch, 2005)

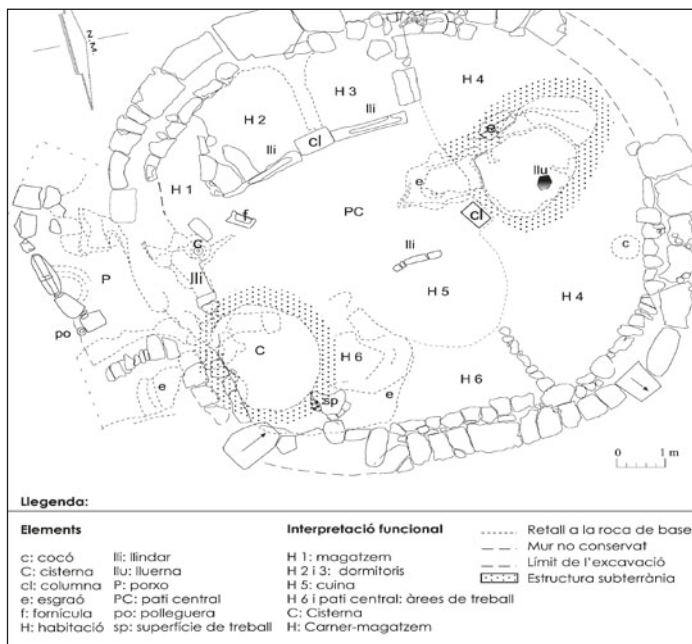
5.- Poblament talaiòtic de Capocorb Vell (Mallorca) segons Mascaró Pasarius i Lilliu (Rosselló Bordoy, 1974: fig. 1)

6.- Cases adossades (habitacions *b-f*) al mur de semitancament a Capocorb Vell (Mallorca). Al fons s'observa el talaiot de planta quadrada A (Foto: Bartomeu Salvà Simonet)

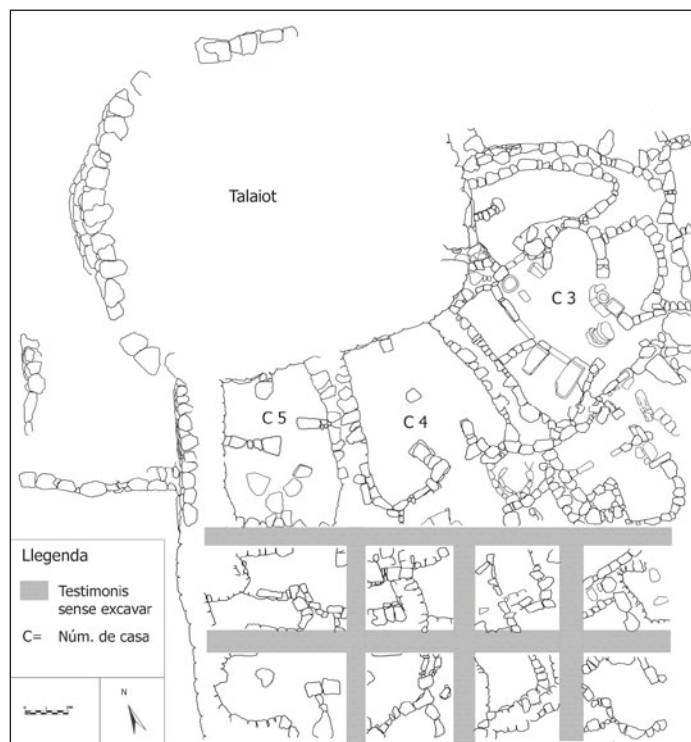
7. (a) Poblament d'època balear de Sant Vicenç d'Alcaidús (Menorca), segons Plantalamor i Rita (Lull *et alii* 2008: fig 1.8) i segons Plantalamor (1991: fig. 256 i 257). (Muntatge: JHG). (b) Restes del poblament de Biniaiet, segons Plantalamor (1991: lám. XIX)

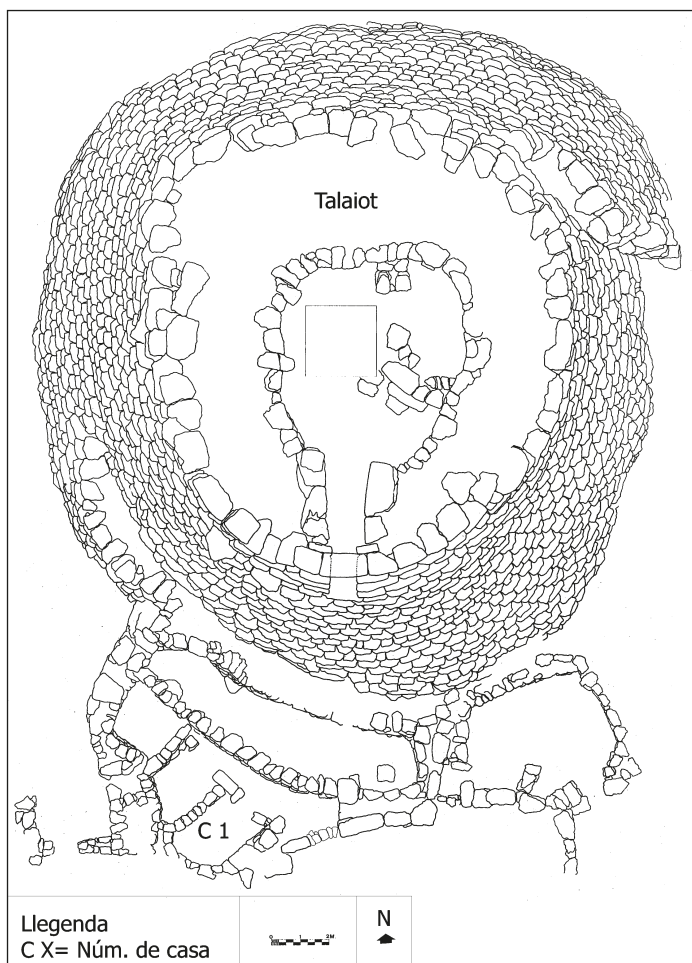
8.- Planta de la casa 1 del poblament de Biniparratx Petit, circa 500 aC. S'identifiquen els elements arquitectònics més destacats i els espais delimitats, a més de la seva atribució funcional, segons Hernández-Gasch (2007: fig. 1)

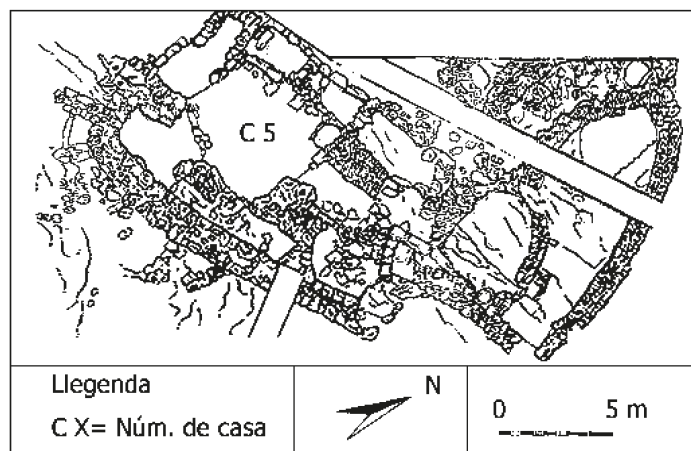
9. Mòl de mà falcat al pati central de la casa 1 de Biniparratx Petit (Menorca), davant el llindar de l'habitació 3, que mostra l'encaix característic possiblement per als taulons de la porta. (Foto: JHG)

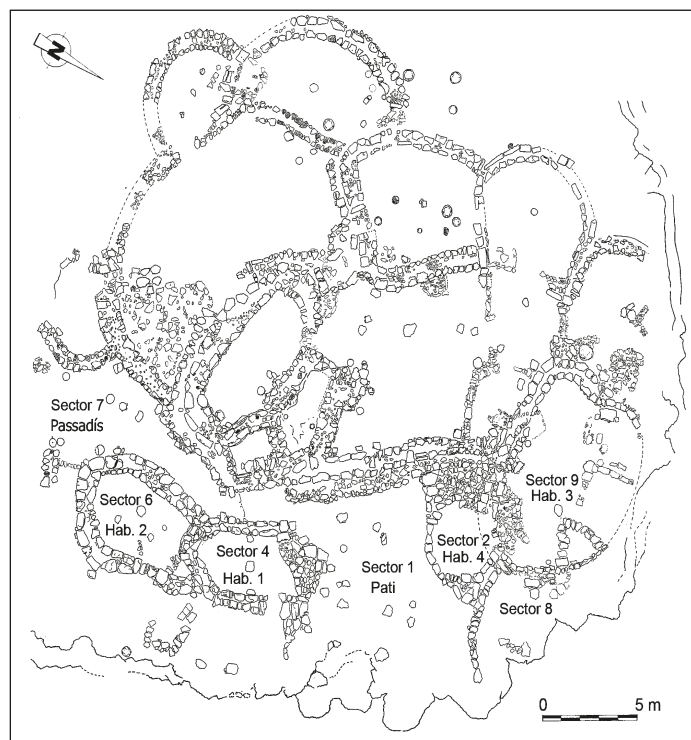
10.- Habitacions adossades al talaiot del poblament de Trepucó (Menorca), segons Plantalamor (1991: lám. VI)

11.- Estructures adossades al talaiot de Torelló (Menorca), segons Plantalamor (1991: làm. IX)

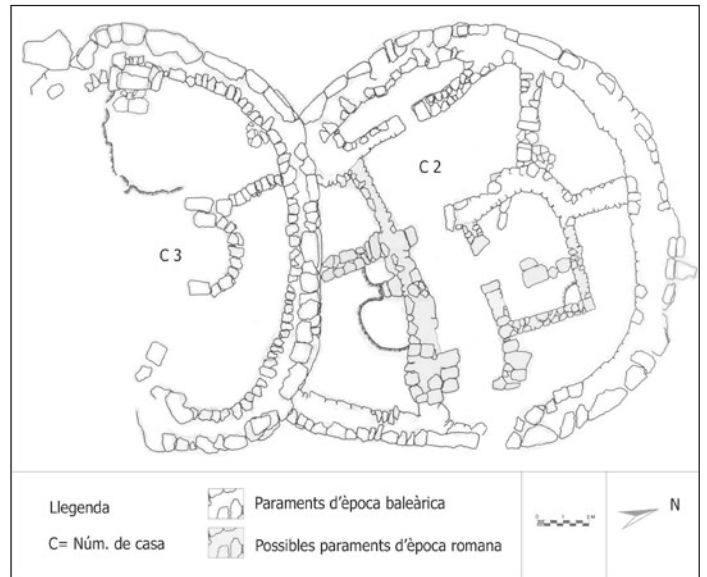
12.- Casa 5 del poblament de Ses Talaies de Ca N'Alzina (Menorca), segons Navarro (2004: làm. 5)

13.- Assentament del Turó de les Abelles (finals del s. III – inicis del s. I aC), segons Camps i Vallespir (1998: plànol general dels sectors)

14.- Habitació 6 de la casa 1 de Biniparratx Petit (Menorca), s'observen molins i nanses d'àmfora polides, interpretades com a pesos de teler. (Foto: JHG)

15.- Cases del poblat de Torre d'en Galmés (Menorca), segons Plantalamor (1991: fig. 283)

Bibliografia

ARAMBURU-ZABALA, J. (2005). “Ager Pollentinus. El poblamiento de los alrededores de la ciudad de *Pollentia* (Mallorca)”, a *Arqueobaleare*.

URL: <http://www.arqueobaleare.es/articulos/Ager%20Pollentinus.pdf> [Data de Consulta: 4 de juliol de 2007]

ARAMBURU-ZABALA, J. (2005a). *Contribució a l'inventari de jaciments arqueològics de Mallorca*. (CD-ROM). Palma: Consell de Mallorca.

ARAMBURU-ZABALA, J. (2009). “Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavaciones en el edificio 25 (“Climent Garau”). Campanyes 2004, 2005, 2006”, a *Arqueobaleare*.

URL: <http://arqueobaleare.es/es/articulos/edificio25.pdf> [Data de Consulta: 14 de setembre de 2009]

ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2005). *Ses Païsses, 1999-2000*. (CD-ROM). Palma.

BELARTE, M. del C. (2009). “L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Ier mil·lenni aC)”. Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell: IV: 2007). A *Arqueomediterrània*, 11. Barcelona: Universitat de Barcelona, Ajuntament de Calafell, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

BLANES I BLANES, C.; BONET I ROSSELLÓ, J.; FONT I JAUME, A.; ROSSELLÓ I CALLEJAS, A. M. (1990). *Les illes a les fonts clàssiques*. Palma: Miquel Font Editor. Col·lecció Alicorn, 5.

CAMPS, J.; VALLESPÍR, A. (1998). *Excavacions a Santa Ponça, Mallorca: El Turó de les Abelles*. Palma: Consell Insular de Mallorca. Monografies de Patrimoni Històric, Col·lecció La Deixa, 1.

CASTRO-MARTÍNEZ, P. V.; ESCORIZA-MATEU, T.; SANAHUJA-YIL, M. E. (2003). *El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 1162.

CERDÀ, D. (2002, Bocchoris). *El món clàssic a la badia de Pollença*. Palma: Consell de Mallorca. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural, 8.

COLL, J. (1997). “Arquitectura ritual versus arquitectura domèstica en la cultura talayòtica”. A *La pedra en sec. Obra, paisatge i patrimoni*. Congrés Internacional de Construcció de Pedra en Sec (IV: Mallorca: 1994). Palma.

COLOMINAS, J. (1923). “L'Edat del Bronze a Mallorca”.

A *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 5. Barcelona, pàg. 555-573.

DUEÑAS, J. A.; FREIXA, A.; MORENO, P.; PEDRÓ, P.; RODRÍGUEZ, P. (1986). “Ordenación y funcionalidad de un espacio en una casa talayótica: Son Fornés, Mallorca”. A *Arqueología Espacial*, 9. Teruel, pàg. 59-77.

FONT OBRADOR, B.; ROSSELLÓ-BORDOY, G. (1969). *El poblado prehistórico de Capocorb Vell (Lluchmayor)*. Lluçmajor.

FREY, O.H. (1968) “Zweiter Bericht über die Untersuchungen in der Talayot-siedlung von S'Illot (San Lorenzo, Mallorca)”. A *Madrider Mitteilungen*, 9. Madrid, pàg. 63-75.

FONT OBRADOR (1970). “Excavación en la habitación I. Capocorb Vell”, Congreso Nacional de Arqueología (Mérida: XI: 1968). Saragossa, pàg. 415-427.

GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MONTÓN SUBÍAS, S.; PICAZO GURINA, M. (2005). “Movilidad y vida cotidiana: la construcción del espacio doméstico en las comunidades de la prehistoria reciente del nordeste de Iberia”, a «Dones i activitats de manteniment en temps de canvi» (Barcelona: 2005), *Treballs d'Arqueologia*, 11. Barcelona.

GASULL, P.; LULL, V.; SANAHUJA, M. E. (1984). “Estudio comparativo de los talayots 1 y 2 de Son Fornés (Montuiri-Mallorca)”; a R. W. Chapman, W.H. Waldren, R.C. Kennard (ed.), *The Deya Conference of Prehistory*. Oxford: British Archaeological Report, International Series, 229, pàg. 1239-1257.

GASULL, P.; LULL, V.; SANAHUJA, M. E. (1984a). *Son Fornés: La Fase Talayótica. Ensayo de reconstrucción socioeconómica de una comunidad prehistórica de la isla de Mallorca*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 209.

GUERRERO, V. M.; GORNÉS, S.; HERNÁNDEZ, J.; NICOLÁS, J.; MORALES, J.; MORALES, A.; PINO, B. (2007). “Avanç de les investigacions arqueològiques realitzades a l'assentament de Biniparratx Petit (Sant Lluís)”, a *L'Arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*. Maó: Consell Insular de Menorca. Col·lecció Llibres del Patrimoni Històric i Cultural, pàg. 9-51.

GUERRERO AYUSO, V. M.; ROLDAN BERNAL, B. (1992). *Catálogo de las ánforas prerromanas*. Cartagena: Ministerio de Cultura - Museo Nacional de Arqueología Marítima de Cartagena.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2007). “Les cases de planta circular i pati central de la segona edat del ferro a Menorca:

l'exemple de la casa 1 del poblat talaiòtic de Biniparratx Petit (Sant Lluís)". A *Arqueobalea*. URL: <http://arqueobalea.es/articulos/memoria%20cientifica.pdf> [Data de consulta: 15/12/07]

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2009). "Les Illes Balears en època tardoarcaica", a X. Nieto, M. Campos, (ed.), *El vaixell grec de cala Sant Vicenç*. Girona: Generalitat de Catalunya. Monografies del CASC, 7, pàg. 273-292.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2010). "La punta de l'iceberg: reexcavant materials del fons Colominas (Museu d'Arqueologia de Catalunya). El poblat talaiòtic de Capocorb vell (Llucmajor, Mallorca)", *Cypsela*, 18, pàg. 173-194.

HERNÁNDEZ-GASCH, J.; ARAMBURU-ZABALA, J. (2005). "Murallas de la Edad del Hierro en la Cultura Talayótica. El recinto fortificado del poblado de Ses Païsses (Artà, Mallorca)", a *Trabajos de Prehistoria*, 62-2. Madrid: CSIC, pàg. 125-149.

HILL, J. N. (1966). "A prehistoric community in Eastern Arizona", a *Southwestern Journal of Anthropology*, 22. Albuquerque, pàg. 9-30.

JOHNSON, A. W.; EARLE, T. (2003). *La evolución de las sociedades humanas. Desde los grupos cazadores-recolectores al estado agrario*. Barcelona: Ed. Ariel.

JUAN BENEJAM, G.; PONS MACHADO, J. (2007). "Excavació i restauració d'un cercle d'habitació talaiòtic a Torre d'en Galmés", a *L'Arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*. Maó: Consell Insular de Menorca. Col·lecció Llibres del Patrimoni Històric i Cultural núm. 3, pàg. 165-184.

KRAUSE, G. (1978). "Bericht über die fünfte Granbungskampagne in der Talayotsiedlung von S'Illot (San Lorenzo, Mallorca)", a *Madriider Mitteilungen*, 19. Madrid, pàg.63-75.

LILLIU, G. (1965). "Informe sobre la cuarta campaña de excavaciones arqueológicas en ses Païsses (Artà, Mallorca) de la misión italiana", a *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 1-3. Madrid, pàg. 116-130.

LONGRACE, N.A. (1976). "Population dynamics at the Grasshopper Pueblo, Arizona", E.B.W. Zubrow, a *Demographic Anthropology, Quantitative Approaches*. Albuquerque: University of New Mexico, pàg. 169-184.

LULL, V.; MICÓ, R.; PALOMAR PUEBLA, B.; RIHUETE HERRADA, C.; RISCH, R. (2008). *Cerámica talayótica. La producción alfarera mallorquina entre ca. 900 y 550 antes de nuestra era*. Barcelona: Ed. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (1999). *La cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*. Barcelona: Consell Insular de Menorca, Ajutnament de Ciutadella.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2001). *La prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca)*. Barcelona: Fundació de Son Fornés.

MICÓ, R. (2005). *Cronología absoluta y periodización de la prehistoria de las islas baleares*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 1373.

MURRAY, M. A. (1938). *Cambridge excavations in Minorca: Trapucó*. London.

NAROLL, R. (1962), "Floor Area and Settlement Population", a *American Antiquity*, 27 (4). Washington, pàg. 587-589.

NAVARRO CHUECA, F.J. (2004). *Excavaciones arqueológicas en el yacimiento de Ses Talaies de n'Alzina. Poblado talayótico afectado por las obras de la ronda Norte (Ciutradella), 2003*. Maó: Consell Insular de Menorca. Col·lecció Llibres del Patrimoni Històric i Cultural núm. 2.

NEVETT, L. C. (1999). *House and society in the Ancient Greek World*. Cambridge: Cambridge University Press, New Studies in Archaeology.

NICOLÁS MASCARÓ, J.C. de; CONDE BERDÓS, M. J. (1993). *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.

NICOLÁS MASCARÓ, J.C. De (1997). "Casa prehistòrica en el aeropuerto de Menorca", a *Aena Arte*, 3. Madrid.

PALOMAR, B. (2005). *La ceràmica posttalaiòtica de Mallorca. Significació econòmica i social dels canvis en el procés productiu entre c. 450-250 cal ANE: El cas de Son Fornés, Montuïri*. Tesi doctoral (Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona: 2005). URL: <http://tesisnxarxa.net/TDX-0221107-122929/#documents> [Data de consulta: 01/06/07]

PÉREZ-JUEZ, A.; WISEMAN, J.; GOLDBERG, P.; HANSEN, J.; MULLEN, K.; OSTOVICH, M.; PAYNE, C.; GORNÉS, S.; CABANES, D.; EUBA, I.; MORALES, J. V.; MORÍN, J.; LÓPEZ FRAILE, F. J. (2007). "El uso del espacio doméstico de una estructura del talayótico final: Excavación de la casa 2 del yacimiento de Torre d'en Galmés, Alayor 2003-2006", a *L'Arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*. Maó: Consell Insular de Menorca, Col·lecció Llibres del Patrimoni Històric i Cultural núm. 3, pàg. 53-74.

- PIGA, G. P.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; MALGOSA, A.; ENZO, S. (2008), “La coexistencia de la inhumación y la incineración en la Mallorca protohistórica: Los ritos funerarios en la necrópolis de S’Illot des Porros”, a *Sardinia, Corsica et Baleares Antiquae*. Pisa-Roma, pàg. 133-149.
- PLANTALAMOR, LI. (1991). *La arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Maó: Conselleria d’Educació i Cultura del GIB, Treballs del Museu de Menorca, 12.
- RIHUETE, C. (2003). *Bio-arqueología de las prácticas funerarias. Análisis de la comunidad enterrada en el cementerio de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca), ca. 1450-800 cal ANE*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 1161.
- RISCH, R. (2003). “Los artefactos macrolíticos del yacimiento del Puig Morter de Son Ferragut”, a P.V. Castro-Martínez, T. Escoriza-Mateu, E. Sanahuja-Yll, *El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 1162, pàg. 306-319.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1974). “Observaciones sobre Capocorb vell y su estratigrafía muraria”, a E. Ripoll Perelló, M. Llongueras Campañá, *Miscelánea arqueológica: XXV aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias, 1947-1971*, 2. Barcelona: Instituto de Prehistoria y Arqueología, pàg. 307-320.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1983). *El poblado prehistórico de Hospitalet Vell (Manacor)*. Palma: Institut d’Estudis Balearics.
- RUIZ ZAPATERO, G.; LORRIO ALVARADO, A.; MARTÍN HERNÁNDEZ, M. (1986). “Casas redondas y rectangulares de la Edad del Hierro: aproximación a un análisis comparativo del espacio doméstico”, Coloquio sobre el microespacio, 3. Del Bronce Final a Época Ibérica, a *Arqueología Espacial*, 9. Teruel.
- SERRA BELABRE, M. L. (1965). “Arquitectura ciclópea menorquina”, a *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Madrid: CSIC.
- SUMNER, W. M. (1979). “Estimating Population by Analogy. An Example”, a C. Kramer (ed.), *Ethnoarchaeology*. New York: Columbia University Press, pàg. 164-174.
- TARRADELL, M.; HERNÁNDEZ-GASCH, J. (1998). “Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. Catálogo e inventarios”, a *Arqueomediterrània*, 3 (I). Barcelona: Treballs de l’Àrea d’Arqueologia de la Universitat de Barcelona.
- WALDREN, W. H. (1982). *Balearic Prehistoric Ecology and Culture: the Excavation and Study of Certain Caves, Rock Shelters and Settlements*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, I, 49.